

ORTA ÁSIR EVROPA BATÍS ILMINDE CIVILIZACIYA TÚSINIGI

Ibragimov Mambetnazar Tayir Ulí

Ájiniyaz atındaǵı Nókis Mámleketlik Pedagogikalıq Institutı Tariyx oqıtıw metodikası kafedrası oqıtıwshısı

Ibragimova Bibiraba Tayirovna

*Ózbekstan Respublikası IIM Qaraqalpaq adademiyalıq litsey oqıtıwshısı***Tayanch so'zlar:** *Civilizaciya, fan, globalashuv, xafv, kelajak, ta'lim, kadrlar, tárbiya, faktor***Ключевые слова:** *цивилизация, наука, глобализация, духовность, угроза, будущее, учёба, кадры, воспитание, фактор***Keywords:** *civilization, science, globalization, spirituality, future, threat, education, educational institution, education, factor***Rezyume:** *Ushbu maqolada bugungi kunda XVIII -XIX asr evropa fan olamida civilizaciya jarayonining yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati va roli haqida so'z boradi.***Резюме:** *В данной статье идет речь о важности и роли процесса цивилизации в XVIII -XIX веке в Европе***Summary:** *This article discusses the importance and role of the process of civilization in the XVIII -XIX century in Europe*

Civilizaciya sózi insaniyat tariyxındaǵı sapa shegarasın belgilew menen baylanıslı. Bul túsiniktiń júzege keliwi Aǵartıwshılıq dáwirindegi Evropa páni hám ádebiyatınıń jemisi bolıp tabıladı. Biraq civilizaciya haqqındaǵı dáslepki túsinikler ilgeri júzege kelgen. Áyyemgi dáwirlerden aq insanlar ózleriniń dúnyaların ózgeler dúnyası menen salıstıra baslaǵan. Áyyemgi dáwirde civilizaciya sózi menen belgilenbese-de, óz rawajlanıw dárejelerine varvarlıqtı kerı qoyǵan.

Civilizaciya kategoriyasınıń serqirralıǵı hám kóp sermánolıǵı sebepli oǵan anıq táriyp beriw qıyın. “Civilizaciya” nıń júzden artıq táriypleri ámeldegi bolıp, hár bir ayrıqsha tárizde sociallıq ómirdiń belgili tárepleri, táreplerine bólek ayrıqsha beriledi, bul ulıwma civilizaciyanıń social hádiyse retindegi mánisin tolıq ańlawǵa xızmet etedi.

Civilizaciya túsiniginiń tariyxıy-filosofiyalıq mánisi-tariyxıy processtiń birligi hám bul process dawamında insaniyattıń materiallıq-texnikalıq hám de ruwxıy tabıslardıń kompleksi. Civilizaciya ulıwma dúnyalıq tariyxıy procesiniń sociallıqtıń belgili dárejesine erisiw menen baylanıslı basqıshın da ańlatadı. Civilizaciyanıń taǵı bir mánisi - mádeniyat zaman hám mákanda shegaralanǵan tariyxıy tipi (Egipet civilizaciyası, Mesopotamiya civilizaciyası hám b.). Civilizaciya materiallıq sóziniń sinonimi retinde, kóbinese materiallıq mádeniyat mánisinde qollanıladı.

Civilizaciya túsinigine túrlishe mazmun beriw dawam etti hám XVIII-ásirden “civilizaciya” túsinigi tariyxshılar sózliginen bekkem orın aldı. Sol dáwirde

civilizaciyanıń túrli teoriyaları qalıplese basladı. XIX-ásir baslarında-aq civilizaciýalar haqqında kópshiligilikte pikir júritile baslandı, bul bolsa xalıqlar sivilizaciýa rawajlanıwınıń tán alıwın ańlatadı.

Óz dóretpelerinde tariyxtıń baǵdarı, sonıń menen birge tariyxıy processte birden-bir óz-ara qatnası máselelerin ásirese tolıq qamtıp alǵan dáslepki izertlewshilerden biri italyan filosofi Jambatissta Viko (1668-1744)¹ óziniń “Milletler ulıwma tábiyatı haqqındaǵı jańa pán tiykarları” dep atalǵan qollanbasında jáhán tariyxınıń barlıq xalıqlar ushın birden-bir bolǵan tariyxıy aylanba háreket retindegi dúnyalıq konsepsiyasını ilgeri súrgen. Viko pikirine kóre, barlıq xalıqlar óz rawajlanıwında birdey basqıshlardan ótedi: baslanıwı varvarlıq (“qudaylar ásiri”) nen feodalizm (“qaharmanlar ásiri”) arqalı demokratiyalıq respublika yamasa konstituciyalıq monarxiya (“civilizaciya ásiri”) tárepke háreketlenedi. Hár bir cikli usı jámiyettiń ulıwma daǵdarısı hám bólekleniwi menen tawsıladı. Cikli juwmaqlanǵannan keyin, rawajlanıw procesi jańalanadı hám áyne sol basqıshlardan, lekin joqarılaw dárejede ótedi. Vikonıń ideyaları mádeniyatlar hám civilizaciýalardıń rawajlanıwında cikllıq teoriyaları (Danilyevskiy, Shpengler, Toynbi) na tiykar bolǵan.

Sonday etip, sivilizaciýa rawajlanıw jóninde búgingi kúnde de jańadan-jańa ideyalar jaratılıp atır, jańasha modeller usınıs etilip atır. Bul processte globalıw da óz tásirin ótkerip atır.

Uzaq waqıt dawamında tariyxtı úyreniwge formaciýa jantasıw ústinlik etip keldi. Formaciýa jantasıw tariyxı universal túsiniwge tiykarlanadı. Ol jáhán tariyxın sociallıq-ekonomikalıq formaciýalar izbe-iz almasıwınan ibarat birden-bir, sızıqlı tábiyiy-tariyxıy process retinde ayıladı. Sociallıq-ekonomikalıq formaciýalar haqqındaǵı táliymattı ilgeri súrgen izertlewshilerdiń pikirlerin analiz etip, sociallıq-ekonomikalıq formaciya - bul jámiyettiń arnawlı bir tariyxıy tipi, óndiristiń arnawlı bir usılına tiykarlanǵan jáne social rawajlanıw basqıshı retinde ámel etetuǵın pútin social sistema, degen toqtamǵa keliw múmkin.

Sociallıq-ekonomikalıq formaciya kategoriyasını tiykarlaw tariyxıy processtiń udayı tákirarlanıw imkaniyatın bergen. Ol jámi formaciýalardıń bes tipin parıqlaǵan: baslanıw jámáát, qul iyelewshilik, feodalizm, kapitalizm, kommunistizm.

Jáhán tariyxıy procesi bir formaciýadan basqa formaciyaǵa rawajlanıwdan ibarat bolǵan sızıqlı process retinde xarakteristikalaǵan. Biraq bólek xalıqlar tariyxın jáhán sociallıq-ekonomikalıq formaciýaları tariyxınıń birden-bir sheńberine sıydırıp bolmaydı. Usınıń nátiyjesinde XIX-ásirde islep shıǵılǵan formaciýa jantasıw ózin aqlamadı. Social ámeliyat, tariyx tájiriybesi insaniyat jámiyeti rawajlanıwına formaciýalı jantasıwdıń bir tárepleme, jasalma ekenligin kórsetti.

Sivilizaciýa jantasıw tariyxıy processlerdi, olardıń ayırıqshalıǵın tereńirek ańǵarıw, hár bir mámleket tariyxı menen jáhán tariyxı ortasındaǵı ulıwmalıq, ayırıqshalıq hám ayırıqshalıqtı bir-birinen parıqlawǵa, hár bir jámiyettiń mánisi jáne onıń jáhán tariyxı

¹ Viko (1668-1744) “Milletler ulıwma tábiyatı haqqındaǵı jańa pán tiykarları”

hám mádeniyatındaǵı ornın anıqlaw imkaniyatın beredi. Bul jantasıwdıń eń zárúrli tárepi tariyxtıń kóp qırlı hám kóp tarmaqlı process retinde bahalanishi bolıp tabıladı. Bunda tariyxıy processni túsiniw ushın xalıqlardıń dini, mádeniyatı, mentalitetiga, yáni mánaviy-ahloqiy hám intellektuallıq faktorlarǵa úlken áhmiyet beriledi.

Ilimpazlardıń pikirine qaraǵanda civilizaciyanıń mánisin, onıń ayırıqshalıǵın túrli faktorlar belgileydi: tábiy ortalıq, xojalıq júrgiziw sisteması, siyasiy dúzim, jámiyettiń social shólkemi, dinge sıyınıw (yamasa dinge sıyınıw dárejesine shıǵarılgan ideologiya), mánaviy qádiriyatlar, mentalitet. Olardıń kóz-qarasınan, insaniyat rawajlanıwı civilizaciyalardıń bir-biri menen orın almasıwı formasında baradı, olardıń hár biri óz materiallıq-tariyxıy úrp-ádetleri, normaları, diniy sistemaların islep shıǵadı.

Eger jámiyette óndirilgen baylıq onı óndiriwshiden alıslatıla berse, onda demek, mádeniyattıń da miynetkesh massaǵa durıslı «buyırmaǵanı» degen sóz. Bul jaǵday antagonizmge tiykarlanǵan barlıq jámiyetlerge tán. Máselen: burınǵı Awqam xalıqlarınıń kúndelikli turmıs obrazın mısálǵa alsaq, pútkil el masshtabında «qaldıqlıq principtiń» shegarasınan shıǵa almawı hám bunıń individuallıqtıń ústinen kollektivliktiń jeńisi menen qollap-quwatlanıwı mısál bola aladı. Aqıbetinde ruwxıysızlıq orın ala basladı. Aqırı, elde húkim súrgen kóbirek mámleketlendiriwge baǵdarlanǵan praktika óndiris qurallarına mámleketiń monopoliyasın boldırıp ǵana qoymastan, adamlarda olardıń aktivligin, issheńligin irketuǵın jalǵan orientirler hám payda etedi. Adamlardıń qatnasıqları sferasındaǵı bir-birewden bólekleniw, jatırqaw tek jeke adam dárejesinde ǵana alıp qoymadı, al tutas kollektivler dárejesine kóterildi. Passivlik hám nemquraydılıq milliy apachılıqqa aynaldı hám eldiń jasawına qáwip tuwdırdı.²

Juwrmaqılap aytqanda, Solay etip, civilizaciyanıń mádeniyattı belgilew múmkinshilikleri hám olardıń óz-ara dinamikalı baylanıslardaǵı qarama-qarsılıqlı, problemalıq máseleler júdá kóp. Usılardıń ishindegi mádeniyattaǵı stil máselesi, onıń civilizaciya arqalı belgileniwi de dıqqatqa ılayıq hám óz aldına qaralıw múmkinshiligine iye. Degen menen, biz bul jerde stildiń keń mániste minez-qulıq, oylaw hám alǵa qoyılǵan wazıypalardı sheshiwdiń belgili tipiniń usılı ekenin aytıwǵa tiyislimiz. Durıs, bul túsinikti civilizaciyanıń ózegin quraytuǵın jámiyetlik baylıqtıń turaqlı túrine baylanıslı túsindiriw de bar.

² Федор Абрамов и его земляки. // Литературная газета. 1988, 9 ноября